

Отримано: 24 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 10 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: derzhy60@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-137-144

Жив'юк А. Людина і система: Антон Олійник проти радянського тоталітарного режиму / А. Жив'юк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 137–144.

УДК 94(477“1921/1991”)

Андрій Жив'юк

ЛЮДИНА І СИСТЕМА: АНТОН ОЛІЙНИК ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

На прикладі долі Антона Олійника (1926-1967), який двадцять років провів у радянських таборах і тюрмах, у статті розглянуто протистояння людини тоталітарній державі, методи і засоби такого протистояння в процесі еволюції радянської пенітенціарної системи. Зроблено висновок, що збереження власної ідентичності потребувало від людини готовності відстоювати свої переконання і особисту свободу ціною життя.

Ключові слова: Антон Олійник, Українська повстанська армія, радянський тоталітарний режим, радянські карально-репресивні органи, виправно-трудоий табір, втеча, дисидентський рух.

Андрей Живюк

ЧЕЛОВЕК И СИСТЕМА: АНТОН ОЛИЙНЫК ПРОТИВ СОВЕТСКОГО ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

На примере судьбы Антона Олийныка (1926-1967), который двадцать лет провел в советских лагерях и тюрьмах, в статье рассмотрено противостояние человека тоталитарному государству, методы и средства такого противостояния в процессе эволюции советской пенитенциарной системы. Сделан вывод, что сохранение собственной идентичности требовало от человека готовности отстаивать свои убеждения и личную свободу ценой жизни.

Ключевые слова: Антон Олийнык, Украинская повстанческая армия, советский тоталитарный режим, советские карательно-репрессивные органы, исправительно-трудоий лагерь, побег, диссидентское движение.

Andrii Zhyviuk

THE HUMAN AND A SYSTEM: ANTON OLIYNYK AGAINST SOVIET TOTALITARIAN REGIME

By the example of Anton Oliynyk's (1926-1967) destiny: the soldier of Ukrainian insurgent army, who spent twenty years in soviet death camps and prisons, the article contemplates human's opposition to a totalitarian power; methods and means of such opposition in a process of soviet penitentiary system evolution.

The author tried to find answers to the questions: if there was a possibility to keep own identity under the condition of Soviet totalitarian regime, and far less camp and prison regime; how the methods of pressure and opposition to it changed according to the change of political regime in USSR, how the system tried to delete memories about Ukrainian national-liberation movement?

The conclusion was made that keeping of own identity requires the person to be ready to stand one's ground and personal liberty at the expense of life.

Key words: Anton Oliynyk, Ukrainian insurgent army, Soviet totalitarian regime, Soviet punitive and repressive bodies, correctional labour camp, escape, dissident movement.

Характеристика тоталітарної держави, запропонована у 40-50-х рр. ХХ ст. теоретиками Ганною Арендт, Карлом Фрідріхом, Збігневом Бжезінським, Мілованом Джиласом та іншими, включає таку її базову ознаку, як повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами життя суспільства. До сутнісних рис тоталітарної державної моделі відносять: одержавлення всіх легальних організацій, дискреційні (не обмежені законом) повноваження влади, заборону демократичних організацій, ліквідацію конституційних прав і свобод, мілітаризацію суспільного життя, репресії проти інакодумців

тощо. Водночас, специфікою тоталітарних структур є і завжди було прагнення, на відміну від інших соціальних утворень, регламентувати і підпорядкувати не лише зовнішні прояви людської поведінки, але і внутрішній світ людини.

Тоталітарна структура потребує нормативної поведінки, для неї важливо, щоб її члени виконували встановлені вимоги. Але не тільки. Вона вимагає любові до себе, своєї пріоритетності в системі цінностей її членів. Саме тому тоталітарні держави знищували не лише тих, хто відкрито виступав проти них, але й тих, хто відкрито і повсякчасно не декларував своєї відданості, захоплення, підпорядкованості [1, с. 138-139].

Чи могла, за таких умов, окрема людина протистояти тоталітарній державі, зокрема радянській? З допомогою яких методів і засобів вона могла це робити? Чи була можливість збереження своєї ідентичності в умовах тоталітарного, а тим паче табірної і тюремного режиму? Як змінювались методи тиску і протистояння йому відповідно до зміни політичного режиму – «за Сталіна», «за Хрущова», «за Брежнєва»? Як система намагалася стерти суспільну пам'ять про національно-визвольний рух?

Розглянемо у цьому контексті випадок Антона Олійника, одного з тих, хто відкрито, зі зброєю в руках протидіяв утвердженню тоталітаризму в його більшовицькій іпостасі на теренах Західної України, був схоплений і ув'язнений у радянських таборах. Наша реконструкція опирається на матеріали з 15-томної архівно-кримінальної справи Антона Олійника, серед яких документи слідчих, судових, пенітенціарних органів, органів державної безпеки, епістолярні джерела [3]. Для підготовки тексту статті залучено також наукову і мемуарну літературу, періодичні видання [16; 19; 20].

Антон Якимович Олійник народився у 1926 р. на хуторі Березина, що належав до села Друхів Людвипільської гміни Костопільського повіту Волинського воєводства. З малолітства працював поруч з батьками на землі. Визначальний вплив на його формування мала не школа (національна освіта в умовах Другої Речі Посполитої була зведена нанівець), а просвітянська література, яка видавалась переважно у Львові і поширювалась на західноукраїнських землях. Спроби «радянізації» (1939-1941) і «нацифікації» (1941-1944) регіону, спрямовані на нівелювання національної ідентичності мешканців та їх «інструменталізацію» тоталітарним суспільством, штовхнули хлопця до лав українського резистансу.

У 1944-1947 рр. він боровся в складі Української повстанської армії на Людвипільщині проти внутрішніх військ НКВД, радянських партійних і каральних структур. 30 червня 1947 р. затриманий спецгрупою МГБ, а 20 вересня 1947 р. засуджений Військовим трибуналом військ МВД Рівненської області на 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах та ще 5 років позбавлення політичних прав відповідно до статті 54, пунктів 1а, 11 Кримінального кодексу УРСР.

Відтоді бере початок «табірна одісея» Антона Олійника, яка тривала майже двадцять років (загальний термін відбуття покарання складав 44 роки). За цей час він побував у трьох виправно-трудових таборах (Волголаг, Мінлаг, Дубравлаг) і двох тюрмах (Кіровська, Владимирська), змінивши не один десяток табірних і пересильних пунктів та штрафних ізоляторів. Антон Олійник здійснив успішні втечі з усіх трьох таборів, у яких його утримували, іще декілька таких спроб закінчились невдачею.

Існує думка, що епоха втеч з радянських таборів скінчилася на початку 1950-х рр., коли визрів організований, на противагу стихійному, спротив в'язнів. На зміну прийшла «епоха масових страйків, бунтів і повстань», підготовлених організаційно такими структурами, як створена Михайлом Сорокою у таборах «ОУН-Північ» (1947-1952) [2, с. 35]. Якщо розглянути статистику, то у 1948 р. спроби втечі становили 0,33% від загальної кількості в'язнів, у 1954 р. цей показник зменшився майже втричі – до 0,12%. З них успішні втечі склали 0,01% [13; 23], тобто втікач мав один шанс з десяти тисяч.

В'язень колимських таборів, між ними «табору смерті» Бутугичаг Анатолій Новак пригадував, що у колі близьких друзів-однодумців варіант втечі, як способу порятунку «тяжковаговиків» (засуджених на 25 років неволи) обговорювали. Однак усвідомлювали: «Втеча з радянського табору – справа маловірогідна й смертельно небезпечна» [17, с.102].

Першу втечу («на підрив», у чистому полі) Антон Олійник здійснив 15 вересня 1948 р. з табірної пункту Каменнікі Волголагу МВД разом з Алексеем Масленниковим [12, арк. 14]. Мотивом до неї стало не так прагнення повернути особисту свободу, як відчай від нелюдських умов утримання в таборі. На сьомий день, 21 вересня, втікачів упіймали, жорстоко зтортували, але залишили жити.

Упродовж наступних шести років у таборово-тюремній біографії Антона Олійника були центральний штрафний табірний пункт Рожново Волголагу, Мінлаг, Кіровська тюрма, знову Мінлаг.

17 серпня 1954 р., вже по смерті Сталіна, йому вдалась друга втеча – з табірної пункту №5 Мінлагу МВД, м. Інта Комі АРСР, разом з Григорієм Лисюком, через підкоп з вбиральні довжиною 19,5 м [7, арк. 45-45зв]. Непрохідною тайгою Антон Олійник пройшов один за 28 діб кількасот кілометрів і зрештою дістався України. Зустрівся з матір'ю і сестрою, спробував відновити зв'язки з антирадянським підпіллям [5, арк. 126-127]. Однак 7 листопада 1954 р. був затриманий у Костополі. Окрім поновлення 25-річного таборового терміну, суд призначив Антону Олійнику як особливо небезпечному злочинцеві тюремне утримання [7, арк. 45-45зв].

З Владимирської тюрми 17 серпня 1955 р. Антон Олійник написав лист до Микити Хрущова, де іменував себе «великомучеником», який пережив більше за своїх батька і діда разом взятих; «громадянином СРСР», позбавленим громадянських прав, котрий не мав жодного документа, що засвідчував би його радянське громадянство; втікачем, покараним знову і знову за те, що не стерпів кар; бранцем, який «у житті своєму не бачив ні радості, ні щастя, ні життя».

Лист Антона Олійника демонструє його людську гідність і суверенітет, які він зберіг у протистоянні з тоталітарною системою, котра не змогла зробити з нього «гвинтика»: «Невже людина народжується на землю для того лише, щоб страдати, мучитись, весь час очікувати, замість жити, і, проклинаючи це життя, піти назад у вічний спочинок? Всім же нам відомо, що людина повинна жити, насолоджуватись життям, бути щасливою, мати свої радощі, почуття, любов, мати свою любиму жінку, сім'ю, дітей, мати свою волю. (...) Звісно, можна сказати: що значить моя загибель, якоїсь одиниці, коли у нас, в Радянському Союзі, більше 200 мільйонів людей? Від того, живу я, чи розчавлять мене, як комаху, чи доживати віку буду в тюремних стінах, від цього становище не змінюється. Але треба пам'ятати, що я така ж людина, як і всі решта людей на землі, окремо взята кожна з них. І жити мені так само хочеться, і життя мені дороге, як Вам і всім решті людям» [4, арк. 84].

Не змогла система змусити Антона Олійника відмовитися від його національно-державних переконань, що виразно засвідчує інша філіппіка з листа до Хрущова: «Хіба я винен, що я так любив свою Україну? Хіба винен, що ідеї самостійної України в підпільній літературі українських націоналістів у 1943-44 рр. збуджували у мені такі симпатії, що я готовий був йти не тільки проти Радянського Союзу, але за них я готовий був йти проти всього світу, якби тільки мене послали б на це» [4, арк. 84-84зв.].

Тому апеляція в'язня до керівника КППС із запитанням, чому доводиться каратись, як великомученику, адже той в'язень «не злодій, не хуліган, не шахрай, не який-небудь аферист, не вбивця, не шпигун чи диверсант, не син поміщика і ніякий політичний діяч, а син простого вічного орача», була зайвою. Для радянської влади він був кимось гіршим і небезпечнішим за вбивцю чи навіть сина поміщика – українським буржуазним націоналістом, бандерівцем. Очевидно тому, пишучи скаргу на ім'я Хрущова (а її уважно прочитали, навряд чи Микита Сергійович, але ті, кому належало), Антон Олійник, сам того не бажаючи, ухвалював для себе остаточний вирок.

Скарга написана 17 серпня 1955 р., а зареєстрована в секторі листів загального відділу ЦК КППС аж через рік, 23 серпня 1956 р., тобто вже після XX з'їзду партії. Прочитана уважно, про що свідчать підкреслення, зроблені червоним та синім олівцем на кожній сторінці. За цими підкресленнями можемо судити, яка саме інформація цікавила читачів скарги.

Час з 5 серпня 1955 р. до початку 1958 р., проведений у Владимирській тюрмі, Антон Олійник використав для самоосвіти. Здобуття атестата про середню освіту у вечірній школі, викладачів і підручників для якої домоглися в'язні, не було самоціллю. Потреба опанування новими знаннями диктувалась зміною стратегії і тактики протистояння тоталітарній державі в умовах її позірної лібералізації, необхідністю переходу від революційної теорії до еволюційної.

З особливою наполегливістю заповзялися студіювати гуманітарні дисципліни, серед яких класичну філософію і літературу, історію, іноземні мови. Антон Олійник визначив для себе предметом зацікавлення соціологію. Деяка лектура для цього, включно з дореволюційними виданнями, знайшлась у бібліотеці Владимирського централу. Пізніше, вже у таборі, Антон Олійник зібрав унікальну бібліотеку, левову частку якої склали видання, придбані на заощаджену платню через систему «Книга поштою» у Києві.

Для реалізації свого задуму він скористався «вікном можливостей», яке відкрили перед громадянами СРСР, у тому числі й ув'язненими, прийняті у 1959-1960 рр. постанови ЦК КППС і Ради Міні-

стрів СРСР про покращення розповсюдження книг і книжкової торгівлі. Як можна судити з переліку книг таборової бібліотеки Антона Олійника, зібраної у 1959-1965 рр., його улюбленими авторами були Джон Локк, Бенедикт Спіноза, Поль Гольбах, Анрі Сен-Сімон, Шарль Монтеск'є, Девід Юм, Фрідріх Гегель, Макс Борн, Альберт Ейнштейн, Гарольд Нікольсон, Томас Пейн, Вільгельм Віндельбанд та деякі інші [8, арк. 164]. Вчився наполегливо, день-у-день, і став ерудованим політологом і трибуном. За визначенням Валерія Марченка, Антон Олійник «досяг того, що зветься абсолют. У невіддатливій для тортур плоти хлопського сина ярів могутній козачий дух, обрамлений витонченим інтелектом» [16, с. 172].

Для набутих знань знайшлося практичне застосування. У березні 1961 р. з ініціативи групи в'язнів-українців, очоленої Антоном Олійником, у 19-му табірному відділенні Дубравлагу організоване Шевченківське свято до 100-річчя смерті Кобзаря [5, арк. 131]. Табірна адміністрація, з огляду на розгорнуту в СРСР кампанію вшанування Тараса Шевченка як символу боротьби з самодержавством за права трудового народу і українсько-російського єднання, вимушена була дозволити цей захід. Організатори скористались нагодою, щоб перетворити зібрання в політичну акцію з виразними антирадянськими інтенціями: яскраво-національною доповіддю Антона Олійника про життя і творчість Шевченка, декламуванням антиімперських за пафосом творів «Кавказ», «Юродивий», «Розрита могила». Керівництво Дубравлагу відреагувало на цей «вибуховий вечір» і вияв небезпечного таланту Антона Олійника публікацією у таборовій газеті, де його маркували першим серед тих, хто не став на шлях виправлення, перешкоджає нормальному життю та праці в'язнів, зводить наклеп на російський народ, намагається розсварити два братні народи [16, с. 173].

Це застереження, що потягло за собою утиски табірної адміністрації, як і неодноразові профілактично-виховні бесіди з Антоном Олійником високих чинів з КГБ, штучне обмеження його контактів з іншими в'язнями, не змусили його до ідеологічної і моральної капітуляції. 20 грудня 1962 р. він подає письмову заяву Генеральному прокуророві СРСР Романові Руденку. За формою – це рефлексія на рецензію в журналі «Огонек», автор якої, аналізуючи книгу Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича», стверджував, що «так було, але так більше ніколи не буде», «це минуле, зовсім недалеко минуле, але воно назавжди кануло у вічність... коли свавілля і беззаконня зробились явищами... звичними» [14, с. 28-29].

Як «ветеран» пенітенціарної системи Антон Олійник порівнює ситуацію в радянських таборах у 1950 р., коли він носив на спині номер «С-44», і в 1962 р. У 1950 р.: обов'язкова щоденна праця, восьмигодинний робочий день, виконання загальнодержавних норм виробітку, табірний пайок, що не відповідав нормальному існуванню організму людини, було дозволено отримувати необмежену кількість посилок і листів з будь-якого місця СРСР, писати можна було тільки 2 листи в рік, магазинну майже не було. У 1962 р.:

обов'язкова щоденна праця, восьмигодинний робочий день, виконання загальнодержавних норм виробітку, табірний пайок (саме той, що в 1950 р.), що не відповідав нормальному існуванню робочої людини, заборонено отримання продуктових, речових і будь-яких посилок, магазину майже не було, дозволено отримувати бандеролі і листи, писати 2 листи в місяць. Антон Олійник апелював до генерального прокурора, констатує, що стандарти утримання в'язнів у «хрущовських» таборах погіршилися порівняно зі «сталінськими» таборами.

Олександр Солженіцин, згадуючи в розмові з Олександром Твардовським реалії свого табірної життя, наголошував на тому, що врятувався завдяки моральному та інтелектуальному огрубінню і отупінню, мімікрії, інакше загинув би [21, с. 577]. З іншого боку, маємо свідчення Анатолія Радигіна, котрий спостеріг серед таборового натовпу дві категорії в'язнів – кримінальників (скоцюрблені в усяку погоду, руки в рукавах бушлатів, погляд спідлоба) і колишніх вояків УПА, оунівців і безпартійних українських патріотів: «Коли раптом у метушливій таборовій масі проходила людина, підтягнута й чепурна, спокійна й небагатослівна, виголена, у чистій сорочці й вичищеному взутті, у дбайливо припасованій арештантській одежі, можна було майже без помилки вгадати її національність, партійність і прапор, під яким вона боролася» [22, с. 208].

За даними Прокуратури РРФСР, на 14 липня 1965 р. серед приблизно 10 тисяч ув'язнених Дубравлагу було 3.816 «особливо небезпечних». Управління Дубравлаг із центром у селищі Явас у Мордовії у 1961-1972 рр. було єдиним в СРСР, у таборах якого відбували покарання засуджені в усіх республіках за «особливо небезпечні державні злочини». Серед півтора-двох десятків табірних відділень і лагпунктів, ізольованих один від одного і розкиданих уздовж вузькоколійки довжиною

близько 60 км або неподалік її (за 15–20 км), було кілька табірних зон (в окремі періоди – до 7-8), де окремо від карних в'язнів утримувалися засуджені за «особливо небезпечні державні злочини». У 60-х роках більшість політичних в'язнів, засуджених за «зраду батьківщини», складали українські повстанці – вояки УПА та «лісові брати» – учасники збройного опору радянській владі в Прибалтиці. Майже всі вони були заарештовані ще в 1944-1955 рр. і досиджували в Дубравлагу свої 25- і 15-річні терміни [18].

12 серпня 1965 р. Антон Олійник здійснив свою третю, найрезонанснішу і найзухвалішу втечу з 11-го табірної пункту Дубравлагу в селищі Явас (разом з Романом Семенюком, через технічний канал від річки Явас). Михайло Хейфец згадував, що Роман Семенюк «втік з табору разом із старшим товаришем, теж бандерівським бойовиком, що про його мужність, розум, шляхетність із захопленням розповідають ветерани мордовських зон (не лише українці)» [24, с. 431]. Левко Лук'яненко за нотував у спогадах: «Влітку 1964 р. над лісом, поряд з зоною, почали літати військові гвинтокрили. (...) Незабаром від медсестри медчастини довідалися про втечу з одинадцятої зони двох політ'язнів. Ні прізвищ, ні національності втікачів вона не назвала. Ми раділи й просили Бога, щоб влада їх не зловила. Через три дні стало зрозуміло, що втікачі вийшли за межі Дубравлагу. Далі влада мала оголосити всесоюзний розшук. Він тривав шість місяців і вимагав величезних коштів і зусиль міліції, агентури. За кілька днів знали, що втекли українці Антон Олійник і Роман Семенюк. (...) Вже значно пізніше на особливо суворому режимі в камерах ми часто згадували геніального повстанця Антона Олійника, що зумів тричі втекти з ув'язнення». Лук'яненко стверджує, що втікачам допомагали ряд в'язнів, серед яких називає Івана Кандибу [15, с. 331-333].

Виділимо головні, на наш погляд, мотиви цієї втечі стосовно до Антона Олійника:

1) той, що й при попередніх втечах – надзвичайно загострене почуття волі, свободи, неможливості існування в замкненому просторі зони (мотив особистої свободи);

2) досягши шляхом самоосвіти «абсолюту», він позбавив себе адекватного середовища спілкування в зоні, вихід за її межі бачився інтелектуальним порятунком (мотив інтелектуальної свободи);

3) бажання самостійно впевнитись, чого ж таки досягла УРСР за роки радянської влади, в чому його неодноразово намагались переконати куратори з КГБ, пропонуючи свої послуги для цього; такий варіант для «зека» з 18-річним стажем був неприйнятний (мотив національної свободи);

4) прагнення відплати системі в особі табірної адміністрації за знущання, наругу, цькування, причому не шляхом примітивної помсти, а відплати їй за «гамбурзьким рахунком» (хто є хто насправді), іншого способу не мав (мотив справедливості, своєрідного «Олійникового суду»);

5) приклад непокори і незламності для інших (своєрідний «заповіт майбутнім борцям за волю»)

Ризики, які підстерігали втікачів, опрідметнилися Антонові Олійнику в ірраціональній формі: за переказами в'язнів, напередодні втечі йому наснився старий, який пророчив смерть «по суду», чого Олійник зрозуміти не зміг, бо вбити його могли при втечі чи при затриманні («без суду»). Суд засудити його до смертної кари не міг, бо вона для політичних злочинців у СРСР Кримінальним кодексом 1960 р. не була передбачена. Проте вона була передбачена попереднім, у 1965 р. вже не чинним Кримінальним кодексом 1927 р. Антон Олійник не зміг (та й чи зміг би будь-хто на його місці) припустити, що його судитимуть за кодексом, який втратив юридичну силу. Система бачила мету і йшла до неї, не вибираючи засобів. У цьому була її іманентна суть, як тотально аморальної і беззаконної.

Втеча Антона Олійника і Романа Семенюка співпала в часі з арештами у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії понад 20 представників української інтелігенції, «антирадянськими» проявами в різних областях УРСР – поширенням листівок, листів, самвидаву. Ця обставина стала для радянських спецслужб додатковим подразником. Тим паче, що Антон Олійник особисто знав багатьох з тих, хто належав до знакових постатей українського руху опору – Володимира Горбова, Михайла Сороку, Юрія Шухевича, Василя Підгородецького, Івана Кандибу, Анатолія Лупиноса та ряд інших.

Уже перебуваючи на волі, 7 вересня 1965 р., Антон Олійник написав лист співробітникові КДБ 11-го табірної відділення Дубравлагу, старшому лейтенантові Крутіну [8, арк. 46], який варто розглядати як один з маніфестів опозиційного руху в СРСР. Олійник знаходив витоки радянської тиранії в східному деспотизмі, вказуючи на «азіатську тюрму», «східний і сталінський деспотизм». Для характеристики комуністичної теорії і практики він вжив такі дефініції, як «нечестива утопія марксизму-ленінізму». «суміш комунізму, шовінізму і атеїзму – це найгірше явище в патології людського духу».

Маршрут Антона Олійника і Романа Семенюка після втечі з Дубравлагу включив 15 населених пунктів Росії, більше 70 – в Україні: від Беднодемьяновска до Старого Берестовця. За три місяці втікачі встигли побувати у Тамбові, Воронежі, Харкові, Дніпропетровську, Києві, Житомирі, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Хмельницькому, Запоріжжі (названі лише обласні центри), у деяких з цих міст неодноразово. Окрім того, вони відвідали могилу Тараса Шевченка у Каневі, Києво-Печерську лавру і Софіївський собор у Києві, поле Берестецької битви у селі Пляшева, зійшли на одну з найвищих вершин Сколівських Бескидів – гору Парашка.

Про перебування втікачів у Києві Валерій Марченко занотував: «А потім був зрусифікований Київ. І плювали з стін чужомовні оголошення і зневажливо кривилися продавці в крамницях на ввічливе українське «перепрощую». Про все те Олійник чудово знав ще за дротом, проте, певно, в нормальній та тверезодумній людини часом *emotio* обов'язково переважає *ratio*. Не стримався, зайшов на східці Софіївського собору, кидаючи в обличчя киянам слова застрашливої правди. Про те, як Москва визискує Україну..., і про давні кривди, і про громадський обов'язок кожного. «Він гадав, що він – сам Степан Бандера», згадував потому в таборі Семенюк. А тоді Роман крутився попри сходці, роззираючись по натовпу, що юрмився навколо. Заувага його була небезпідставною: адже музей стоїть за 100 м від республіканського КГБ. Пам'ятаю, як одного з вересневих днів до мене в аудиторії університету підійшов схвильований однокурсник. «Ти знаєш,... там, біля Софіївського собору,... один чоловік виступав. Він та-ак сильно говорив про Україну, русифікацію...». Від захоплення хлопцеві бракувало сил. Це був слід, на який я несподівано натрапив у Києві 1965 року» [16, с. 175].

14 листопада 1965 р. Антона Олійника і Романа Семенюка упіймали в с. Старий Берестовець Костопільського району. На той час вони приготувались до зими, викопавши лісову криївку в околиці родинного села Романа Семенюка – Перв'ятичі Сокальського району Львівської області, здобули деякі особисті документи для легалізації.

Упродовж наступних чотирьох місяців Антон Олійник відмовлявся співпрацювати зі слідством. Психологічний надлом стався у нього після організованого слідчими КГБ побачення з позашлюбною донькою, про існування якої Антон Олійник не знав. 7-18 березня 1966 р. у Рівненській тюрмі він нотує власноручні покази [5, арк. 110-161] – життєвий звіт людини, яка хотіла залишити пам'ять про себе. «Такою непересічною першокласно написаною автобіографією смертника не гідна похвалитися жадна політична поліція світу», – так оцінив їх Валерій Марченко [16, с. 176].

З огляду на звинувачення, висунуті Антонові Олійнику слідством, виглядає на те, що ніхто інший, як він сам написав сценарій своєї долі, точніше своєї смерті. У згаданому листі до старшого лейтенанта Крутіна, яким оперували слідчі, він затіяв небезпечну гру з КГБ, натякнувши на те, що втікачі змушені будуть шукати прихистку в чужих країнах. Таким чином Олійник хотів збити спецслужби зі сліду, але зрештою надав їм можливість звинуватити себе у підготовці до нелегального переходу кордону. У тому ж листі Антон Олійник закликав КГБ увійти з клопотанням до Верховної ради СРСР про амністію для втікачів, спровокувавши його звернутись до Верховної ради з клопотанням про застування до нього, в порядку виключення, смертної кари. Лист до Крутіна Олійник закінчив словами: «Хоч ми з вами знаходимось на протилежних полюсах, зрештою всі ми – і ви, і ми – всі люди» [8, арк. 46]. КГБ зробило все, щоб довести: Антон Олійник – недолюдок.

4 серпня 1966 р. з'явилась постанова Президії Верховної Ради СРСР щодо незастосування до Антона Олійника статей 6 і 41 Основ кримінального законодавства СРСР про заміну смертної кари позбавленням волі [9, арк. 65].

5 вересня 1966 р. він подав скаргу голові КГБ СРСР Володимирові Семичастному [10, арк. 211-212зв.]. Антон Олійник намагався боротися за життя, проте сам, очевидно, уже не вірив, що зможе щось змінити, діяв скоріше інстинктивно, за інерцією. У скарзі він наводить приклади численних підтасовок, фальсифікацій, маніпуляцій слідчих. Так, мешканець села Друхів Мефодій Ковалик, який врятувався під час нападу на партійно-радянський актив, спочатку свідчив, що не знає, хто конкретно здійснив напад. Згодом він змінив свої покази, заявивши, що свідчив неправдиво, боячись Антона Олійника, «який за участь у банді ОУН був засуджений, але з таборів декілька разів уже втікав, тому (...) може вчинити наді мною розправу» [6, арк. 3-4, 9-10]. Тут маємо одне з двох: або свідчення Ковалика (як і багатьох інших) – то відверта маніпуляція КГБ, або Ковалик у 1966 р. боявся Олійника більше за КГБ. Тоді, очевидно, що КГБ занадто перестарався з агітпропом про

людиноненависницьку, злочинну природу націоналістів. Так або інакше, виникає логічне запитання: хто у 1966 р. був реальною силою – розгромлена нібито ОУН чи всевладний КГБ?

Валерій Марченко передає розмову, яка мала відбутись між слідчим і Антоном Олійником. «Ти знаєш, Олійнику, – говорив до нього полковник Скоробогатько, – яке зараз міжнародне становище і як наші ідеологічні вороги використовують кожен випадок в середині Союзу, щоби нашкодити. Ти вічно підбурював зеків, протидіяв табірній адміністрації у її виховній роботі, до того ж не бажаєш зовсім перевиховуватися. Твій розшук обійшовся державі в два мільйони карбованців, і на цьому вже буде поставлено крапку» [16, с. 177].

22 вересня – 5 жовтня 1966 р. сесією Рівненського обласного суду Антон Олійник засуджений до розстрілу за статтею 54, пункти 1а (зрада батьківщині), 8 (тероризм), 11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УРСР 1927 р. та статтею 188, частина 1 (втеча) Кримінального кодексу РРФСР. 6 лютого 1967 р. вирок виконаний у м. Київ.

Ще до того, 5 січня 1967 р. заступник начальника управління КГБ у Рівненській області підполковник Кислашко прочитав для слухачів курсів перепідготовки Київської школи КГБ №204 лекцію про розшук і захоплення колишніх керівників ОУН, які втекли з місць ув'язнення і перейшли на нелегальне становище (на прикладі справи Антона Олійника і Романа Семенюка) [11, арк. 73-105]. У лекції висвітлено основні агентурно-оперативні заходи УКГБ з розшуку і захоплення втікачів, у т.ч. використання агентури, оперативної техніки, служби зовнішнього нагляду, роботи з громадськістю; поєднання агентурно-оперативних і слідчих заходів у процесі розшуку і захоплення втікачів. Зауважимо, що керівником школи КГБ №204 у 1966 р. був генерал-майор КГБ Володимир Шевченко, який в якості начальника управління МГБ у Рівненській області санкціонував арешт Антона Олійника в 1947 р. [4, арк. 2].

Органи КГБ зробили максимум для того, щоб представити Антона Олійника перед широким загалом, найперше його земляками, бандитом і нелюдом. Для цього були задіяні центральні (московські), республіканські (київські) та місцеві видання, в яких упродовж 1966-1967 рр. з'явилися десятки викривальних публікацій про його злочини як українського націоналіста, організовані урочисті перепоховання решток людей, які нібито стали жертвами Олійника і його поплічників.

Альтернативну інформацію про Антона Олійника поширювали українські діаспорні видання. У 1972 р. публікація, присвячена пам'яті Антона Олійника, з'явилась в «Українському віснику» [20, с. 110-113]. У лютому 1982 р. у мюнхенському журналі «Сучасність» видрукувані спогади про Антона Олійника Валерія Марченка.

Фактично за них Марченко отримав свій другий термін, який став для нього фатальним. Тобто, не дивлячись на загрозу арешту, він вважав за потрібне увічнити постать Антона Олійника. Очевидно, надавав цьому тієї ваги, що вартувала життя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрусак Т. Тоталітарні структури: базові характеристики. *І. Незалежний культурологічний часопис*. 2002. Ч.25: Насильство, влада, терор. С. 135–145.
2. Бондарук Л. Михайло Сорока. Дрогобич, 2001. 294 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Рівне. Основний фонд (ОФ). Спр. 19033. Т. 1-12+3.
4. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 1. 117 арк.
5. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 2. 205 арк.
6. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 5. 375 арк.
7. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 8. 272 арк.
8. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 10. 166 арк.
9. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 11. 145 арк.
10. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 12. 237 арк.
11. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Контрольно-спостережна справа. 163 арк.
12. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Особова справа ув'язненого. 319 арк.
13. История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 6: Восстания, бунты и забастовки заключённых. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов. Сост. О. В. Лавинская. Москва, 2004. 736 с.
14. Кружков Н. Так было – так не будет (О повести А. Солженицына «Один день Ивана Денисовича», «Новый мир №11»). *Огонек*. 1962. №49 (1850). С. 28–29.
15. Лук'яненко Л. Фатум (Втеча Олійника і Семенюка). *Лук'яненко Л. З часів неволі: Сосновка-7*. Київ, 2005. С. 331–346.
16. Марченко В. Антон Олійник. *Сучасність*. 1982. Ч.1-2 (253-254). С. 171–177.
17. Новак А. Пошесть. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн.5. Рівне, 2014. С. 11–113.

-
18. Овсієнко В. Політичні репресії 60-80-х років. Різновиди політичних в'язнів: «націоналісти», «демократи», «відмовники», «релігійники». URL: <http://khp.org/index.php?id=1384861378> (дата звернення: 11.11.2017).
 19. Олійник Антон. *Рух Опору в Україні: 1960-1990*. Енциклопедичний довідник. Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. Київ, 2010. С. 472–473.
 20. Пам'яті Антона Олійника (08.1970). *Український вісник*. 1972. Вип.6. С. 110–113.
 21. Радзишевский В. Комментарий. *Солженицын А. И. Собрание сочинений в 30 томах*. Т. 1: Рассказы и Крохотки. Москва, 2006. С. 572–666.
 22. Радигін А. Розповідь про бачене і пережите. *Іноземці про українських політв'язнів: Спогади*. Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. Київ, 2013. С. 201–240.
 23. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960. Справочник. Сост. Смирнов М.Б. Москва, 1998. 600 с.
 24. Хейфец М. Василь Стус – в українській поезії тепер більшого немає. *Іноземці про українських політв'язнів: Спогади*. Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. Київ, 2013. С. 393–481.